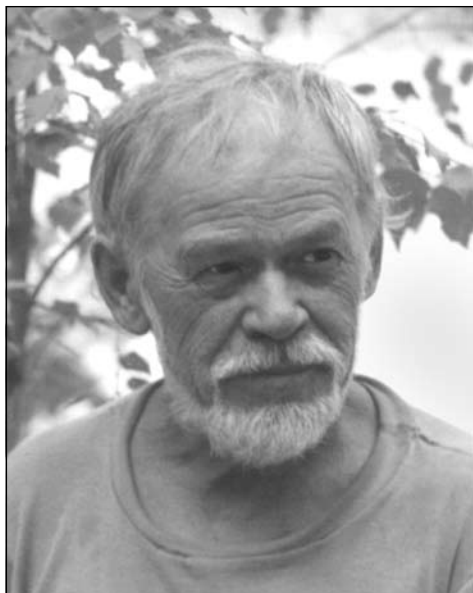

БАБИНСЬКА КУЛЬТУРА У ФОКУСІ АРХЕОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ С.Н. БРАТЧЕНКА (до 70-річчя вченого)

Станіслав Никифорович Братченко народився 9 вересня 1936 р. у с. Красний Луч на Луганщині. Після закінчення середньої школи у 1954 р. вступив на історичний факультет Ростовського педінституту (пізніше університету), звідки перевівся на археологічне відділення історичного факультету Ленінградського університету, який і закінчив у 1959 р. Після цього працював науковим співробітником та завідувачем музею «Танаїс», що був філією Ростовського обласного краєзнавчого музею. У 1964 р. вступив до аспірантури Інституту археології АН УРСР, після закінчення якої успішно захистив кандидатську дисертацію за темою «Періодизація пам'яток середньої бронзи басейну нижнього Дону» (Братченко 1969б), опубліковану через кілька років у вигляді монографії (Братченко 1976). Починаючи з 1968 р. С.Н. Братченко працював молодшим науковим співробітником, а з 1980 до 2004 р. — старшим науковим співробітником Інституту археології АН УРСР (НАН України).

З іменем С.Н. Братченка крім провідної каткомбної тематики невід'ємно асоціюються дослідження, присвячені старожитностям пере-

хідної доби від середньої до пізньої бронзи, на-самперед *бабинської культури*, «батьком» якої є сам учений, та паралельних їй археологічних утворень Причорномор'я. До цих наукових проблем він долучився під час археологічних до-сліджень на Нижній Донщині та роботи над своєю дисертацією, невдовзі після виділення С.С. Березанською пам'яток типу Бабине III в окрему *культуру багатоваликової кераміки* (Березанская 1960). Практично відразу молодий дослідник збагатив археологію бронзового віку яскравими польовими відкриттями та вагомими науковими висновками. Саме так варто оцінювати результати обстеження й розкопок Каратаєвської та Лівенцівської фортець, а також поселення Лівенцівське I у дельті Дону (Братченко 1967; 1967а; 1969а). З огляду на предмет нашого нариса, звернемо особливу увагу на результати розкопок багатощарового поселення Лівенцівське I, де завдяки чіткій стратиграфічній ситуації уперше вдалося достовірно визначити відносну хронологію комплексу з багатоваликовою керамікою, виявленого між шарами донецької катакомбної та зрубної культур (Братченко 1969а, с. 228—230). Отримані свідчення давали додаткові підстави для оцінки пам'яток із багатоваликовою керамікою як самостійного культурного явища східноєвропейського масштабу.

Показово, що підсумки першого десятиліття досліджень *пам'яток багатоваликової кераміки* підбив саме С.Н. Братченко в першому виданні Археології Української РСР¹. Найвагомішими з них були: визначення культурного ареалу, який багато в чому збігався з сучасними даними; визначення відносної хронології, культури за регіональною специфікою; характеристика основних типів пам'яток і матеріальної культури. Зважаючи на стан джерел, С.Н. Братченко висловив гіпотезу, згідно з якою утворен-

¹ Можна впевнено сказати, що ця обставина не була випадковою, оскільки, як засвідчує аналіз історіографії, майже всі узагальнюючі статті та розділи, присвячені культурі багатоваликової кераміки (бабинській), підготовлені для загальних довідково-енциклопедичних та підсумкових археологічних видань радянських часів, були написані С.Н. Братченком (Братченко 1969; 1971; 1977; 1985а).

ня пам'яток багатоваликової кераміки слід розглядати у зв'язку зі складними процесами зрушень у середовищі катакомбних племен і трансформації їх матеріальної культури завдяки посиленню культурним зв'язкам. Показово й те, що дослідник уже тоді порушив питання щодо ступеня гомогенності нового археологічного явища і наголосив, що визначити належність пам'яток багатоваликової кераміки до однієї культури чи великої культурної області з локальними культурами, особливості яких ще не окреслено, можливо «лише шляхом збагачення джерелознавчої бази» (Братченко 1971 с. 334—343, карта 8, IV).

Незважаючи на певні досягнення й результати, на початок 1970-х рр. усе виразнішою ставала диспропорція між кількістю відомих поселенських та поховальних пам'яток із багатоваликовою керамікою (Братченко 1971, с. 336—337). Вона свідчила про невизначеність поховального обряду, що, у свою чергу, негативно відбивалося на процесі визнання нової культури в археологічному науковому середовищі. Справжній прорив у цьому відношенні відбувся у середині 1970-х рр. завдяки новим матеріалам, здобутим Донецькою й Сіверськодонецькою експедиціями Інституту археології АН УРСР під час масштабних розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця. Саме спостереженнями С.Н. Братченка та І.О. Післарія було нарешті виокремлено комплекси культури багатоваликової кераміки з масиву курганних поховань (Братченко 1976, с. 108; Братченко, Писларий і др. 1976, с. 309; Писларий 1975 та ін.), що, безсумнівно, стимулювало аналогічні процеси в сусідніх областях. Без перебільшення, визначенням поховального обряду культури багатоваликової кераміки в цілому завершився 15-літній процес набуття статусу самої археологічної культури.

Разом із тим під час поповнення джерельної бази, а також поглиблення знань з археології бронзи поступово, але все виразніше стала вимальовуватися нова проблема, корені якої приховувалися у невдалій назві культури, в основу якої було покладено спосіб декорування глиняного посуду. І першим відчув та передбачив можливі негативні наслідки цієї проблеми саме С.Н. Братченко². Ще раніше з'ясувавши, що багатоваликова орнаментация кераміки не є винятково визначальною ознакою культури (Братченко 1971, с. 339), а також зважаючи на її на-

² Проте досліднику не вдалося протистояти спокусі, якій піддалися багато археологів того часу, включити до складу бабинської культури пам'ятки середньодонської катакомбної культури з багатоваликовою керамікою (Братченко 1971, с. 340, рис. 96, 1; 1976, с. 150, рис. 72, IV, 12, 13; 1977а, с. 24—25, рис. 1, 13, 14; 1985а, рис. 123, 18).

явність на посуді інших, у тому числі синхронних культур, що призводило до непорозумінь, дослідник запропонував називати культуру «бабинською» за назвою епоніму базової еталонної пам'ятки (Братченко 1977а, с. 23)³. Подальші події, що наприкінці 1990-х рр. ледве не призвели до «ліквідації зверху» бабинської культури, значною мірою підтвердили далекоглядний прогноз і застереження С.Н. Братченка. Дуже прикро, що цього своєчасно не усвідомили інші дослідники (Отрощенко 2001, с. 81).

Безумовним внеском С.Н. Братченка в науку є концепція походження бабинської культури, що вражає своєю масштабністю, глибиною та проникливістю. Свого часу провівши детальний порівняльний аналіз керамічних серій та інших категорій матеріальної культури, дослідник у розгорнутому вигляді продемонстрував помічені раніше Т.Б. Поповою та Б.О. Латиніним риси особливої подібності й передбачуваної спадкоємності між пам'ятками з багатоваликовою керамікою та середньодонською (харківсько-воронезькою) катакомбною культурою. С.Н. Братченко обґрунтував своє бачення генези бабинської культури, яку він розглядав у контексті загального синстадіального процесу, що охопив Східну й Центральну Європу і завершився заміною культур шнурової кераміки почтом культур із рельєфною, у тому числі валиковою і прокресленою, орнаментацияю посуду. У Дніпро-Донському ареалі, а також на су-міжних теренах Поволжя й Правобережної України цей процес супроводжувався значними культурними зрушеннями, взаємопроникненнями степових і лісостепових катакомбних елементів (з перевагою останніх), появою пам'яток змішаного характеру, подальшою інтеграцією та оформленням культури нового типу, що увійшла до складу посткатакомбної та пост-шнурової спільноти. Причини та внутрішній зміст цих складних процесів залишалися незрозумілими і не піддавалися вилученню з археологічних джерел (Братченко 1971, с. 334, 343; 1976, с. 117—118; 1977а, с. 23—42; 1985а, с. 457). На жаль, слід визнати, що це питання й надалі залишається відкритим: визначити механізми культурогенезу поки що нікому не вдається. Нічого не

³ Уперше дефініцію «бабинська культура» було вжито, хоча й без коментарів, дещо раніше (Братченко, Писларий і др. 1976, с. 309). Крім того, вона фігурувала як еквівалент культури багатоваликової кераміки у написаній С.Н. Братченком статті до «Української радянської енциклопедії» (Братченко 1977, с. 315). До речі, найрозгорнутішу аргументацію некоректності назв археологічних культур за ознакою орнаментацияю посуду подано І.О. Післарієм (Писларий 1992, с. 112—115).

вдієш, адже, як влучно зауважив С.Н. Братченко, «археологічні культури, як і діти, народжуються у темноті ...» (Братченко 1998).

Не можна не згадати і науковий доробок С.Н. Братченка з хронології культур ранньої—середньої бронзи в тій частині, що стосується бабинської культури. Йдеться про його новітні розробки, в яких уперше було задіяно вектор хронологічних зіставлень культури Бабине з пам'ятками ранньобронзового віку Середньої Європи. Згідно з ними, бабинську культуру «можна синхронізувати з кінцем періоду ВА₁ та періодом ВА₂», за схемою середньоевропейської хронології П. Рейнеке, й датувати, починаючи з 2000 р. до Р.Х. (Братченко 2001, с. 47).

Слід відзначити ту послідовність і принциповість в оцінці бабинських пам'яток, яку С.Н. Братченко демонструє протягом майже 40 років. Причому йдеться не про безглуздий і невинуватий консерватизм у відстоюванні «непохитного навіки» погляду, що взагалі не властиво цьому динамічному вченому, а виважену не-одноразово перевірену та обґрунтовану на джерелознавчому й теоретичному рівнях наукову позицію. Починаючи з перших узагальнюючих праць і до сьогодні С.Н. Братченко неодноразово і постійно проводив думку про те, що пам'ятки типу Бабине III належать «до самостійної культурної групи, яка, безумовно, заслуговує на виокремлення», до «нового культурного явища в бронзовому віці», «до особливого культурного утворення», яке «безумовно <...> слід відокремити від катакомбних груп і <...> розглядати як самостійну культуру» (Братченко 1971, с. 342; 1976, с. 107). Учений також наголошував, що пам'ятки бабинської культури «представляють чистий стійкий та своєрідний тип, відмінний від інших культур», а зіставлення цих пам'яток «з катакомб-ними приводить до висновку про їх різкі відмінності й самостійність як культурних типів» (Братченко 1977а, с. 24—32). Отримані за останні десятиліття нові матеріали лише переконали на-

уковця у своїй правоті, що він красномовно засвідчив нещодавно: «Я принципово не можу погодитися з ототожненням бабинської культури з фінальнокатакомбною. Адже на межі катакомбної доби відбувся революційний вибух, змінилася ідеологія, в результаті чого утворилася нова культура» (Братченко 2006).

Безумовно, заслуговують на окрему увагу праці С.Н. Братченка, присвячені іншим проблемам та археологічним утворенням кінця середнього — початку пізнього бронзового віку, зокрема виділеній ним *кам'янсько-лівенцівській групі* (Братченко 1985), базову пам'ятку якої науковець видав у монографічному вигляді (Братченко 2006а), такому феномену перехідної доби, як кістяні-рогові пряжки (Братченко 1995) тощо. Не маючи на меті повністю розкрити значення цих праць, обмежимося констатацією лише одного ключового висновку: саме зазначений доробок С.Н. Братченка, його оцінка «паралельних», «синхронних» або «споріднених» культурі Бабине археологічних утворень, в тому числі з території Криму та Степового Передкавказзя, що наслідують ямно-катакомбний культурний світ (Братченко 1985, с. 458; 1995, с. 17, 23), підготували підґрунтя для якісно нового етапу досліджень перехідної від середньої до пізньої бронзи доби. Цей етап було ознаменовано конструктивним переглядом існуючих, а також введенням до археологічної номенклатури низки нових дефініцій для позначення археологічних утворень посткатакомбного блока: Дніпро-Донська та Дніпровсько-Прутська бабинські культури з локальними варіантами, кам'янська і лолінська культури, криволуцький тип, євпаторійська група, кубанська група фіналу середньої бронзи. У їх поглибленому вивченні, структурному аналізі, взаємних зіставленнях, уточненнях таксономічного статусу і хронології простежується найближча дослідницька перспектива, в якій, сподіваємося, посядуть гідне місце нові наукові здобутки Станіслава Никифоровича Братченка.

Березанская С.С. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // СА. — 1960. — № 4. — С. 26—41.

Братченко С.Н. Исследования Ливенцовской крепости // АИУ 1965—1966 гг. — К.: Наук. думка, 1967. — С. 93—98.

Братченко С.Н. Раскопки крепости бронзового века у Ростова-на-Дону // АО 1966 г. — М.: Наука, 1967а. — С. 66—69.

Братченко С.Н. Багатовалякової кераміки культура // Радянська енциклопедія історії України. — К., 1969. — Т. 1. — С. 98.

Братченко С.Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону // Археологія. — 1969а. — 22. — С. 216—231.

Братченко С.Н. Периодизация памятников средней бронзы бассейна Нижнего Дона: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — К., 1969б. — 17 с.

Братченко С.Н. Пам'ятки багатовалякової кераміки // Археологія Української РСР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1971. — Т. 1 — С. 334—344.

Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. — К.: Наук. думка, 1976. — 251 с.

Братченко С.Н. Багатовалякової кераміки культура // Українська Радянська енциклопедія: 2-ге вид. — К., 1977. — Т. 1. — С. 315.

- Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепровском Надпорожье. — К.: Наук. думка, 1977а. — С. 21—42.
- Братченко С.Н.* Каменско-ливенцовская группа памятников // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1985. — Т. 1. — С. 458—462.
- Братченко С.Н.* Культура многоваликовой керамики // Археология Украинской ССР: В 3 т. — К.: Наук. думка, 1985а. — Т. 1. — С. 451—458.
- Братченко С.Н.* Пряжки эпохи поздней бронзы и их северокавказские формы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита—бронзы Средней и Восточной Европы: Материалы конф.: В 2 ч. — СПб., 1995. — Ч. 2. — С. 8—26.
- Братченко С.Н.* Виступ під час дискусії на 4-му Капітанівському польовому археологічному семінарі (с. Капітанове, Новоайдарського р-ну, Луганської обл., 13 липня 1998 р.).
- Братченко С.Н.* Донецька катакомбна культура раннього етапу: В 2 ч. — Луганськ: Шлях, 2001. — Ч. 1. — 75 с.
- Братченко С.Н.* Виступ на засіданні відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України (Київ, 23 травня 2006 р.).
- Братченко С.Н.* Ливенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ: СУНУ, 2006. — № 6. — С. 32—311.
- Братченко С.Н., Писларий И.А. и др.* Исследования Северско-Донецкой экспедиции // АО 1975 г. — М.: Наука, 1976. — С. 309—310.
- Отрощенко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — К., 2001.—288 с.
- Писларий И.А.* О двух культурно-хронологических группах погребений о срубах бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конф.: В 3 ч. — К., 1975. — Ч. 1. — С. 89—91.
- Писларий И.А.* О содержании некоторых археологических понятий // Теоретические проблемы исторического исследования. — К., 1992. — С. 105—116.

Одержано 23.01.2007

Книжковий огляд

Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX—XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. — Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. — 96 с.

У книзі наведено загальну характеристику й аналіз усіх відомих на сьогодні археологічних пам'яток IX—XIII століть Лівобережжя Середнього Подністров'я у межах Хмельницької області (по лінії Гусятин—Солобківці—Бар). Систематизований і узагальнений у праці фактичний матеріал може слугувати джерельною базою для найрізноманітніших досліджень. Видання розраховано на археологів, істориків, краєзнавців, працівників музеїв та пам'яткоохоронних установ, усіх, кого цікавлять археологія та історія Поділля давньоруської доби.

Охорона культурної спадщини Київської області. Проблеми, матеріали, дослідження.

Збірка наукових праць. — К.: Академперіодика, 2006. — 240 с.

Збірник наукових статей Київського обласного центру з охорони пам'яток історії, археології та мистецтва присвячений 10-річчю його створення 1996 р. До збірника увійшли наукові статті працівників Центру, співробітників Інституту археології НАН України, музеїв Києва, Київської області та краєзнавців. Специфічною рисою збірника є статті, пов'язані з охоронною діяльністю Центру. Науковими статтями збірника охоплено різні аспекти археологічних досліджень пам'яток різних епох: від трипільської культури до Київської Русі та українського середньовіччя і новітньої історії України. Важливо і те, що у багатьох статтях поруч із суто науковими розробками з дослідження археологічних пам'яток подано програми не лише їх збереження, а й музеєфікації із метою демонстрації віднайдених старожитностей громадськості та залучення туристів.

Пачкова С.П. Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы. К., 2006.— 372 с.

Книгу присвячено характеристиці зарубинецької культури, пам'ятки якої на межі нашої ери були поширені на території Середнього і Верхнього Подніпров'я, Прип'ятського Полісся і Подесення (Україна, Білорусь і Російська Федерація). Увага звертається на проблему її джерел і походження. Розглянуто внесок в її формування населення культур попереднього скіфського часу (поморської, милоградсько-підгірцевської і лісостепових культур Подніпров'я). Значну частину дослідження присвячено питанням стосунків із синхронними культурами Середньої та Південно-Східної Європи, які разом із зарубинецькою перебували під сильним впливом латенської культури кельтів і створили своєрідний «світ латенизованих культур». Текст супроводжено ілюстраціями, мапами, таблицями.